

история и положение монастырей в каждой из четырех новообразованных провинций, оказавшихся в составе двух монархий – Российской и Австрийской. Сравниваются политики по отношению к Ордену, проводимые цесарем Иосифом II в Австрии и императрицей Екатериной II и ее преемниками в Российской империи. Подаются статистические данные о сокращении количества монастырей и монахов в каждой из четырех провинций в результате реализации этих политических курсов.

Ключевые слова: Василианский Чин, капитула, Василианский монастырь, Австрийская империя, Российская империя.

Salamakha Myhajlo. The Structural Transformation of the Order of Saint Basil the Great in the Last Third of the XVIII Century. This article brings forward a study of the structural transformation of the Order of Saint Basil the Great caused by the divisions of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the last third of the XVIII century. The author examines all main reasons that forced the Supreme Basilian authorities to divide the Order in a new way at the General Chapter of Torokan (1780) and also history and state of each newly created Province, he reproduces geography of their location in the territory of the states-dividers. The text illustrates the conformity of the politics of the emperor Joseph II of Austria, empress Catherine II of Russia and their successors towards Basilian Order. In conclusion of the article reader could find statistical information on reduction of the number of monasteries and monks in each of four Provinces.

Key words: Basilian Chin, Kapitula, Basilian monastery, Austrian Empire, Russian Empire.

Стаття надійшла до редколегії
05.10.2014 р.

УДК 94(470+571)«177/18»:272-747:397

Анна Кирилюк

Регулювання майнового забезпечення римо-католицьких монастирів у Російській імперії (кінець XVIII–XIX ст.)

У статті здійснено аналіз регулювання майнового забезпечення римо-католицьких монастирів у Російській імперії кінця XVIII–XIX ст. на основі законодавства. Зроблено висновок, що заходи російського уряду спрямовані на обмеження майнових прав римо-католицьких чернечих осередків та конфіскацію в подальшому монастирського майна.

Ключові слова: монастир, римо-католицький, Російська імперія, майнове забезпечення, законодавство, чернечий орден.

Постановка наукової проблеми та її значення. За результатами поділів Речі Посполитої до складу Російської імперії відійшли землі Білорусії, частина Правобережної України та Литва, населення яких належало до різних конфесій. Поширення на цих територіях мала Католицька церква, а її духовенство займало високі суспільні позиції, а монастирі володіли великою кількістю майна. У Російській імперії панівною була Православна церква, власність держава секуляризувала в середині XVIII ст. Саме тому російський уряд зіткнувся з проблемою врегулювання майнового забезпечення римо-католицьких монастирів у Російській імперії.

Мета дослідження – характеристика регулювання майнового забезпечення римо-католицьких монастирів у кінці XVIII–XIX ст. в Російській імперії.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Існує низка праць з історії Римо-католицької церкви в Правобережній Україні, де так чи інакше висвітлюється життя чернечих громад Волині. Серед них варто відзначити монографію О. Буравського, у якій у контексті піднятих у роботі питань коротко розкрито історію католицьких монастирів загалом і, зокрема, їх майнове забезпечення [2]. Також варто вказати на працю А. Зінченка про політику російського царизму щодо церковного землеволодіння, де проаналізовано законодавство, на основі якого врегульовувались і майнові права римо-католицьких монастирів у Російській імперії [6]. Посібник О. Крижанівського та С. Плохія розкриває в цілому історію церкви в

Україні [8]. Особливої уваги заслуговує монографія Н. Сінкевич про домініканський орден на Волині в XVI – на початку XIX ст., що написана з використанням і вітчизняних, і зарубіжних джерел та історіографії. У праці подано характеристику матеріальної підтримки домініканських монастирів із боку довколишнього суспільства. У додатках до монографії узагальнено відомості про чернечі осередки: фундації та матеріальне забезпечення [15]. Потрібно врахувати статтю Юлії Хитровської, у якій здійснено спробу проаналізувати правову базу функціонування Римо-Католицької церкви в межах Російської імперії [18]. О. Філатова розглянула конфесійну політику царського уряду в Білорусії. При цьому зупинилася на законах, якими визначалося майнове становище католицької церкви й монастирів [17]. Окремі питання конфесійної політики в Російській імперії розкрито в роботах О. Тихнова [16] та П. Верта [3], але російські дослідники у своїх працях звертають менше уваги на питання регулювання майнового забезпечення римо-католицьких монастирів і більше – на особливості церковної структури. Отже, питання регулювання майнового забезпечення римо-католицьких монастирів Російської імперії в історіографії розглядається лише частково й потребує детальнішого дослідження.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На Правобережній Україні римо-католицькі монастирі мали у власності багато майна, основу якого складало землеволодіння. Отже, джерелами були королівські, шляхетські та магнатські дарування. Для нарощення своїх володінь чернецтво використовувало земельну іпотеку. Якщо особа позичала в ченців гроші та вчасно не повертала борг, утрачала заставлений маєток, що служив (згідно із законами Речі Посполитої) не просто гарантом позиченої суми, а й матеріальним відшкодуванням позичкового процента. Серед монастирів траплялися власники великої кількості земель, проте більшість були середніми та дрібними землевласниками. Частина чернечих осередків узагалі не мали населених маєтків [8, 154–155].

Із приєднанням до Російської імперії колишніх земель Речі Посполитої римо-католицькі ченці зберігали своє майно. Оскільки до поділів римо-католицька церква мала високе суспільне становище, то її власність секуляризації не підлягала.

Імператриця Катерина II видала низку документів, які стосувались, у тому числі, майна римо-католицьких монастирів. 28 травня 1772 р. вийшов указ, де йшлося про те, що в новоприєднаних землях римо-католицькі ченці, які не склали присяги, мали право виїхати з держави, а будівлі їхніх монастирів передавали в казну. Ті, що склали присягу на вірність російському престолу, надалі зберігали власність на майно до подальших рішень. Власність монастирів, що опинилися за межами Російської імперії, переходила в казну [7, с. 509].

Відповідно до наступного указу, російська держава не заперечувала існування інших конфесій, гарантувалося право публічного відправлення обрядів. Указувалося на те, що римо-католицькі чернечі ордени разом зі своїми монастирями, рухомим і нерухомим майном та школами мають перебувати в підпорядкуванні держави. Римо-католицькі ченці мали право володіти своїм майном до тих пір, поки не порушували присяги [5, с. 913–914].

Російський уряд повинен обмежити вплив Римо-Католицької церкви. Формальних підстав для закриття римо-католицьких чернечих обителів і конфіскації їхнього майна не було. Подібні дії викликали би невдоволення серед населення на приєднаних від Речі Посполитої землях. Проте знайдено спосіб обмеження зростання монастирських маєтків та іншого нерухомого майна. У 1786 р. з'явився указ, який став прецедентом. У ньому йшлося про те, що особи, котрі бажали заповісти монастирю якусь нерухому власність, могли зробити це лише в грошовій формі [10, с. 557].

Укази Катерини II не змінювали церковну структуру та майнові права основних конфесій на приєднаних від Речі Посполитої територіях. Умовою володіння монастирів своїм майном була присяга на вірність Російській імперії [17; 19]. Уряд розглядав церковне землеволодіння як власність казни, яка передавалась у корпоративне володіння чернецтву. Церковний або монастирський маєток не був приватною власністю ні настоятеля обителі, ні архієпископа, а належав чернечому ордену [6, с. 25].

«Регламент для церков і монастирів римо-католицького сповідання в Російській імперії» 1798 р. оголошував, що належні монастирям і церквам приміщення, у яких розміщувалися семінарії, школи та притулки, повинні залишатись у використанні духовенства й були вільними від розквартирування війська («постою»). Села, фільварки, землі, ліси, городи, сінокоси, озера, місця для ловлі риби та інші угіддя, капітали, грошові суми та відсотки від них залишалися спільною власністю чорного духовенства,

котру заборонялося продавати, дарувати, міняти й забирати в монахів без особливого дозволу верховної влади. Настоятель монастиря був зобов'язаний вести книгу, у якій мав фіксувати всі монастирські доходи. Використання цих надходжень не за призначенням могло послужити причиною усунення настоятеля й суду над ним [14, с. 436]. До обов'язків настоятеля входило складання генеральних візиторських описів обителі: зазначався особовий склад монастиря з чітким визначенням посадових функцій усіх ченців, стан костелу, монастирського корпусу, усіх господарських будівель, перераховувалися села, фільварки, угіддя, грошові суми, належні монастирю, фіксувалися доходи та витрати чернечої громади. Генеральна візитація складалась у двох примірниках: один передавали до архіву римо-католицької духовної консисторії, а інший – архієпископу [14, с. 437].

Законодавчий акт «Про управління римо-католицьким духовенством в Росії» від 11 грудня 1800 р. також стосувався майнових прав римо-католицького чорного духовенства. У документі йшлося про те, що римо-католицькі ченці підпорядковувалися провінціалу свого ордену. Підтверджувалася наявність монастирської власності, яка вказувалась у «Регламенті для управління церков і монастирів римо-католицького сповідання в Російській імперії» 1798 р. [12, с. 434].

Наприкінці XVIII особливе становище в Російській імперії займав орден єзуїтів, ліквідований у 1773 р. Папою римським. Катерина II вважала Товариство Ісуса корисним для розвитку освіти в Російській імперії. За правління Павла I мали значний вплив у державі, однак за наступного імператора – Олександра I (1801–1825) – ситуація кардинально змінилась. У 1820 р. прийнято рішення вислати ченців-єзуїтів, мотивуючи це тим, що монахи не визнавали духовного керівництва Російської імперії, а лише генерала ордену [9, с. 114]. Їх звинуватили в поширенні католицької віри та публічних образах інших конфесій. Майно вигнаних єзуїтів підлягало конфіскації. Усі гроші, документи, церковне начиння та інше рухоме й нерухоме майно мали прийняти місцеві декани, духовні візитатори, здійснивши попередній опис цієї власності. Гроші, конфісковані в єзуїтів, акумулювались у Приказах громадської опіки. Описи рухомого та нерухомого майна мали зберігатись у місцевих казенних палатах [9, с. 117]. Нерухоме майно також передавалось у відання казенних палат, які зобов'язувалися стежити за ним, однак воно не переходило до державної власності, а ставало особливою статтею для задоволення потреб римо-католицького духовенства. Про стан монастирського землеволодіння потрібно щоквартально звітувати міністру духовних справ [9, с. 118].

Допомога католицьких ченців учасникам Листопадового повстання 1830 р. привела до радикальних заходів, спрямованих на обмеження майнових прав римо-католицьких монастирів. Першим кроком став указ 1832 р. Відповідно до нього закривалися деякі римо-католицькі монастирі. У тексті указу вказувалися причини їх закриття: не укомплектований штат, занадто велика кількість монастирів, що не відповідає кількості населення римо-католицького віросповідання, бідність чернечих обителів і низький рівень моралі ченців. На думку уряду Російської імперії, римо-католицькі чернечі осередки засновувалися без особливої мети та не мали суспільної користі. На підставі указу від 1832 р. закрито більшість католицьких монастирів у Російській імперії [13, с. 508].

У указі визначалося, як потрібно чинити з власністю ліквідованих монастирів. Костели, при яких функціонували парафії, із дозволу міністерства внутрішніх справ ставали парафіяльними; якщо дозвіл на це не надавався, вони разом з іншими монастирським майном передавались у казну для того, щоб розмістити там «суспільно корисні» заклади. Із капіталів ліквідованих монастирів створювався спеціальний фонд, із котрого виділялися кошти на потреби Римо-Католицької церкви. На суми з фундацій обителів утримувалися священники парафій, що діяли при монастирях [13, с. 509]. Нерухоме та інше майно доручали в управління казни для того, щоб отриманий від нього дохід спрямовувався на різні «добродійні справи», у тому числі на школи, які повинні замінити ті, що раніше утримували римо-католицькі монастирі. Будівлі закритих обителів також мали служити суспільним цілям. У кожній єпархії повинен залишитись один монастир для потреб католицького духовенства, як притулок для літніх і хворих священників, котрі потребували догляду [13, с. 510].

У 40-х роках XIX ст. політика уряду щодо Римо-Католицької церкви стає жорсткішою. Імператорським указом 25 грудня 1841 р. все нерухоме майно «іновірного» духовенства західних губерній імперії потрапляло у відання міністерства державного майна, за винятком приватної власності духовних осіб. Штатні монастирі поділялися на три класи: чоловічий монастир першого класу мав нараховувати

22 монахи, другого – 16, третього – 13; а жіночі монастирі – відповідно, 19, 16, 11 черниць. Монахи переводилися на державний оклад. Залежно від класу встановлювалися розміри їхньої платні. Із 1843 р. усі монастирі підпорядковувалися візитатору – представнику духовенства, якого обирало єпархіальне керівництво. Це рішення мотивували нестачею коштів для належного забезпечення духовенства та його установ. В указі зазначалося, що однією з причин конфіскації церковної власності в західних губерніях була підтримка духовенства в повстанні 1830–1831 рр. [11, с. 139].

У 40-х рр. XIX ст. відбувся поділ монастирів на штатні й заштатні. Відомості про належні земельні наділи римо-католицьким монастирям Волинської губернії вказують на те, що більшість із них уже не мали угідь, а якщо вони й були, то в невеликій кількості. Земельна власність залишалася переважно в штатних монастирів. Наприклад, Межиріцький францисканський монастир другого класу в 1852 р. мав найбільше земельної власності. У рапорті настоятеля вона класифікувалася на такі категорії: орні землі, сінокоси, болота, землі, непридатні для користування, городи, сади, пасовища. Загалом, у володінні монастиря було 813 сажнів і 107 десятин землі [4, арк. 14]. Настоятель Старокостянтинівського капуцинського монастиря третього класу вказував, що, окрім земель, якими володіли ченці, у їхній власності був ще ставок для ловлі риби [4, арк. 20].

У 40–50-х рр. XIX ст. ліквідовано більшість тих монастирів, що не закриті законом 1832 р. Це, зокрема, у Волинській губернії домініканські обителі в Ляхівцях та Кульчині; закриті францисканський монастир у Дубні, монастир піарів у Великому Межирічі. Отже, на 1863 р. у Волинській губернії залишилося дев'ять монастирів [1, с. 66].

Подібна політика російського уряду спонукала католицьке духовенство до підтримки Січневого повстання 1863 р. За допомогу в організації повстання ліквідовані останні монаші осередки в Російській імперії [2, с. 269]. До кінця XIX ст. у західних губерніях майже не залишилося римо-католицьких монастирів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, отримавши від Речі Посполитої великі території, де була широка мережа римо-католицьких монастирів, уряд Російської імперії здійснив спробу правового врегулювання їх майнового забезпечення. Маючи за мету мінімізувати вплив Католицької церкви в новоприсланих землях та уніфікувати управління нею з Православною церквою, видано низку указів. На підставі цих законодавчих актів відбувалося поступове встановлення контролю над монастирями, а пізніше – їх закриття й ліквідація власності.

Російські укази часто суперечили католицьким канонами, викликали незадоволення в чернецтва та спонукали його до підтримки польських повстань 1830–1831, 1863–1864 рр. Попри супротив ченців, до кінця XIX ст. більшість римо-католицьких монастирів було закрито, а їхнє майно передано в державну казну.

Джерела та література

1. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія : іст. нарис / Ю. Білоусов. – Житомир : [б. в.], 2000. – 314 с.
2. Буравський О. А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія / О. А. Буравський. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – 452 с.
3. Верт П. Православие, инославие, иноверие : очерки по истории религиозного разнообразия Российской империи / Поль Верт ; пер. с англ. Н. Миншаковой, М. Долбилова, Е. Зуевой и автора ; науч. ред., пер. М. Долбилов. – М. : Новое лит. обозрение, 2012. – 278 с.
4. Державний архів Житомирської області, ф 90, оп. 1., спр. 78, арк 14.
5. Жалованая грамота на установление Белорусской католической епархии. 1774. Февраля 6 // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание первое. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т. XIX. – № 14122. – С. 913–914.
6. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / А. Л. Зінченко – К. : [б. в.], 1994. – 178 с.
7. Именной [указ] данный генерал-майору Каховскому и Кречетникову с приложением наказа, по коему они должны поступать при исправлении должностей губернаторов в присоединённых от Польши губерниях. 1772. Мая 28 // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание первое. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т. XIX. – № 13808. – С. 507–509.

8. Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні : навч. посіб. : у 3-х кн. – Кн. 3 : Кінець XVI – середина XIX століття / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. – К. : Либідь, 1994. – 336 с.
9. О выссылке из России иезуитов и о упразднении полоцкой иезуитской академии. Именной [указ]. 1820 Марта 13 // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание первое. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т. XXXVII. – № 28198. – С. 113–119.
10. О не совершении крепостей в Могилёвском и Полоцком Намесничествах на передачу недвижимых имений монастырям, церквам и духовным людям. Сенатский [указ]. 1786. Февраля 26 // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание первое. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т. XXII – № 16333. – С. 557–558.
11. О передаче в ведение Министерства Государственных имуществ, всех недвижимых населенных имений иноверного духовенства Западных губерний. Именной [указ], данный Сенату. 1841. Декабря 25 // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1842. – Т. XVI. – Ч. II. – № 15153. – С. 139.
12. Об управлении Римо-католическим духовенством в Росии. [Высочайшее утвержденные пункты]. 1800. Декабря 11 // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание первое. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т. XXVI. – № 19684. – С. 433–436.
13. Об упразднении некоторых римо-католических монастырей. Именной [указ], объявленный гражданским губернатором министром внутренних дел. 1832. Июля 19 // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание второе. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1833. – Т. VII. – № 5506. – С. 508.
14. Регламент для управления церковью и монастырями римо-католического исповедания в Российской империи 1798 Ноября 3 // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание первое. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Т. XXV. – № 18734. – С. 436.
15. Сінкевич Н. Laudare, benedicere, praedicare. Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст. : монографія / Н. Сінкевич. – К. : Кайрос, 2009. – 408 с.
16. Тихонов А. К. Католики, мусульмане, иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX в. / А. К. Тихонов. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб. : Изд-во С-Петербур. ун-та, 2008. – 368 с.
17. Филатова Е. Н. Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси. 1772–1860 гг. / Е. Н. Филатова. – Мн. : Бел. наука, 2006. – 192 с.
18. Хитровська Ю. В. Організаційно-правове становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. / Ю. В. Хитровська // Сторінки історії. — К. : ІВЦ «Вид-во «Політехніка»», 2010. – Вип. 30. – С. 26–42.

Кирилюк Анна. Регулирование имущественного обеспечения римо-католических монастырей в Российской империи (конец XVIII – XIX вв.). В статье проанализированы законодательные акты, на основе которых происходило урегулирование имущественного обеспечения римо-католических монастырей в Российской империи в конце XVIII–XIX вв. Принято во внимание те законодательные акты, что касались имущества римско-католических монахов. Акцентируется внимание на изменениях в характере российского законодательства после польского Ноябрьского восстания 1830–1831 гг., на основе которого происходило закрытие монастырей и конфискация их имущества. Сделан вывод, что российское правительство осуществляло постепенное установление контроля над римо-католическими монастырями с последующей их ликвидацией и конфискацией имущества.

Ключевые слова: монастырь, римо-католический, Российская империя, имущественное обеспечение, законодательство, монашеский орден.

Kyrylyuk Anna. Regulation of Collateral Security of Roman Catholic Monasteries in the Russian Empire (the end of XVIII – XIX Centuries). The article deals with the legislative acts base on which settlement of the collateral security of Roman Catholic monasteries in the Russian Empire in the late XVIII – XIX centuries was held. The legislative acts concerning property of Roman Catholic monks were analyzed. Was payed attention to changes in the nature of Russian law after the the Polish rise at November 1830–1831, based on what closing of monasteries and confiscation of their property took place. Was made conclusion that the Russian government has gradually establishing control over the property of the Roman Catholic monasteries, as well as their liquidation with confiscation of property.

Key words: monastery, Roman Catholic, Russian Empire, collateral security, legislation, monastic order.

Стаття надійшла до редколегії
24.12.2014 р.